

ПОЛІТИКА КРЕМЛЯ ЩОДО ІСЛАМУ У КРИМСЬКІЙ АСРР (1921–1928 рр.)

Політика Кремля щодо релігій в роки так званого «соціалістичного будівництва» була наступально-репресивною, але набула істотних особливостей під час здійснення кампанії коренізації радянської влади на півострові, котра могла здійснюватися тільки у формі татаризації, тобто повернення на бік радянської влади мусульманського населення. У 1920-х рр. керівництво РКП(б) розраховувало залучити Туреччину до своєї сфери впливу, сподіваючись на розгортання світової комуністичної революції на мусульманському Сході. Із цією метою воно відокремило Кримський півострів від радянської України, створило автономну республіку і зробило спробу перетворити її на взірць для народів Сходу. Залишаючись по суті антирелігійною, політика Кремля щодо ісламу набула специфічних рис, які розглядаються у цій статті. Коли сподівання на «світову революцію» зникли, а відносини з Туреччиною стали прохолодними, реальна татаризація у Кримській АСРР припинилася звичним для Й.Сталіна способом: репресіями проти провідних кримськотатарських діячів. У науковий обіг уперше запроваджено документальні матеріали Державного архіву Автономної Республіки Крим, які встановлюють, чому політика, спрямована проти мусульманського духовництва, відрізнялася від політики, яку радянська держава впроваджувала проти представників усіх інших релігійних конфесій.

Ключові слова: Крим, іслам, новий тюркський алфавіт, репресії проти кримських мусульман.

Питання, пов'язані з релігійною політикою радянської влади, що впроваджувалася у Криму в 1920-х рр., тісно переплетені з питаннями як внутрішнього, так і зовнішнього курсу уряду СРСР упродовж цього періоду. У радянській історіографії антирелігійна політика Кремля щодо мусульманського населення півострова розглядалася без урахування нюансів, специфіки ісламу й особливостей укорінення влади в його середовищі: постійно підкреслювалася «реакційна роль» мусульманського віровчення та духовенства¹. Тим часом у перші роки нової економічної політики створена на півострові Кримська АСРР та її корінне населення користувалися особливою увагою Москви, що позначалося певною мірою й на ставленні до релігійних почуттів. Стратегічною метою В.Леніна та інших більшовицьких вождів було перетворення Криму на зразкову радянську республіку – як взірць

¹ Смирнов Н. Классовая роль ислама в Крыму: Доклад, зачитанный в Институте народов СССР 03.05.1931 г. // Воинствующий атеист. – 1931. – №8/9; Очерки по истории Крыма. – Ч. III: Крым в период социалистического строительства (1921–1941 гг.) / Под общ. ред. И.С.Чирвы. – Симферополь, 1964. – 222 с.; История мест і сіл Української РСР. – Т.26: Кримська область. – К., 1974. – 802 с.; Очерки истории Крымской областной партийной организации / Под ред. И.Чирвы, М.Акулова, В.Арбузова и др. – Симферополь, 1981. – 374 с.

для населення Сходу, що мусило піднятися, як вони сподівалися, на «комуністичну революцію». Незважаючи на те, що кримські татари ще в дореволюційні часи були різними способами перетворені на національну меншину на своїй Батьківщині, політика коренізації у формі татаризації проводилася на півострові з 1921 р., тобто задовго до офіційного затвердження курсу на коренізацію влади в національних регіонах СРСР XII з'їздом РКП(б). Було б дивно, якби радянська влада почала добиватися свого укорінення на півострові шляхом загострення боротьби з релігійними почуттями населення.

Натомість у другій половині 1920-х рр., коли сподівання на «світову революцію» стали примарними, ставлення Кремля щодо релігії корінного населення Криму «нормалізувалося», тобто перетворилося на звичне для нього – нищівно наступальне. Одночасно процес татаризації, не втрачаючи своїх зовнішніх ознак, згорнувся. Відмовляючись від нової економічної політики, Й.Сталін відмовлявся й від співробітництва з кримськотатарськими представниками в уряді Кримської автономії, причому характерним для себе способом – нагнітанням репресій. Поворот у політиці Кремля щодо Криму був позначений розстрілом у 1928 р. за надуманими звинуваченнями найбільш популярного у середовищі кримських татар керівника Кримської АСРР – Вели Ібраїмова.

Після 1991 р. почали з'являтися публікації, в яких об'єктивно розглядалася релігійна політика московського центру, що проводилася на території Кримської АСРР. Найбільш активно у цьому напрямку працювали дослідники М.Муртазін і А.Нуруллаєв². Розглядаючи становище мусульман у Російській Федерації, вони часто заглиблювалися в історію, у радянські часи, у тому числі торкалися життя кримських татар.

Великий внесок у вивчення ставлення радянської влади до ісламу та історії кримських татар зробив Р.Музафаров³. У його праці висвітлено всі аспекти кримськотатарського життя. Чимало місця відведено канонам ісламу та взаємовідносинам мусульманського населення з владою. Різноманітні питання життя населення Криму в 1920-х рр. розглядалися у студіях Д.Урсу, Ю.Ганкевича, Г.Кондратюка, І.Рибака, Р.Хаялі⁴.

Пов'язана з мусульманським духівництвом тема вимагає деяких пояснень. Воно поділялося на дві категорії: вище (муфтії, кадї-ескер, повітові кадїї) та нижче (хатіпи, імами, мулли, шейхи, муедзини). До служителів

² Муртазін М.Ф., Нуруллаєв А.А. Ислам и мусульмане в России. – Москва, 1999. – 219 с.

³ Музафаров Р. Крымскотатарская энциклопедия. – Т.1 (А–К). – Симферополь, 1993. – 424 с.; Т.2 (Л–Я). – Симферополь, 1995. – 835 с.

⁴ Урсу Д.П. Очерки истории культуры крымскотатарского народа (1921–1941). – Симферополь, 1999. – 144 с.; Ганкевич В.Ю. Очерк истории крымскотатарского этноконфессионального мектебе (XIX – начало XX вв.) // Культура народов Причерноморья. – 1997. – №2. – С.130–136; Кондратюк Г.Н. Антирелигиозная пропаганда в школах Крымской АССР в 1920-х годах // Там же. – 2002. – №28; Кондратюк Г.М. Національна політика в Кримській АРСР у 20–30-х роках ХХ ст. – Вінниця, 2014. – 252 с.; Рибак І.В. Особливості релігійної політики в Криму в період після громадянської війни // Культура народів Причерноморья. – 2002. – №31. – С.120–124; Рибак І.В. Особливості радянської релігійної політики в Криму у другій половині 20-х років // Там же. – 2002. – №36; Хаялі Р.И. Очерки истории общественно-политической и культурной жизни крымских татар в XX в. – Симферополь, 2008. – 512 с.

мечетей також зараховувалися фераші⁵. За наявності одного з приходських звань до духівництва приєднувалися також і викладачі вищих (медресе) та нижчих, початкових (мектебе) мусульманських навчальних закладів. До 1914 р. більша частина мектебе майже повністю втратила попередній конфесійний характер. Шляхом запровадження загальноосвітніх і професійних дисциплін вони перетворилися на школи загального типу, де можливо було викладати правопис татарської мови, історію релігії, арифметику, а іноді географію та геометрію.

Проміжною ланкою для підготовки до конфесійних медресе стали мектебе-руштіє. Навчальний план цих шкіл передбачав вивчення основ мусульманської релігії, російської і кримськотатарської мов, арифметики, історії, географії та природознавства, креслення й геометрії. Арабська, перська мови вивчалися з метою розуміння учнями релігійних понять.

Основна маса татарських дітей навчалася в конфесійних мектебах і медресе. У 1914 р. на півострові нараховувалося майже 360 таких навчальних закладів з охопленням 11 тис. учнів⁶.

Радянська влада почала реалізовувати заміну релігійної ідеології комуністичною. Антирелігійність була основною зброєю більшовиків у боротьбі з культурою, що будувалася на засадах людяності. Релігія завжди допомагає народу зберігати власні традиції й культуру, а кримські татари були народом релігійним і відданим шаріату⁷. Саме тому загарбники намагалися послабити вплив ісламу й місцевих традицій.

Така політика не була чимось новим. Російська імперія проводила на півострові політику російщення, утиску прав мусульманського духівництва й поширення православ'я. Це було природним для царського уряду, котрий розумів, що будь-яка інша політика не зможе підірвати міцних мусульманських традицій. У 1831 р. було скасоване духовне підпорядкування мусульман Криму османському султану. Новостворений муфтіят контролювався міністерством внутрішніх справ Російської імперії⁸. Призначали на посади муфтіїв лише лояльних уряду кандидатів.

⁵ Муфтії – представник вищого мусульманського духівництва. Той, хто обізнаний у мусульманському праві й може видавати фетву з усіх спірних питань (письмове релігійно-юридичне роз'яснення з питань шаріату про те, чи припустима та або інша дія з погляду ісламу). Каді-ескер – вища судова посада. Кадій – мусульманський суддя, який виконує судочинство на основі мусульманського (шаріат) та звичаєвого (адат) права. Хатіп – духовна особа, оратор, той, хто читає проповіді та настанови. Імам – духовний наставник, керівник молитви. Мулла – головний кадій, старший богослов-законознавець. Шейх – керівник релігійної громади, наставник у питаннях віри, голова мусульманського братства. Муедзин (муаззин) – служитель мечеті, який із мінарету закликає віруючих до намазу (молитви). Фераші – служителі у будинках або мечетях. Стежили за чистотою килимів, розстелених на підлозі, циновок і матів, а також за дорожчими килимами, що їх стелили на дивани, тахти, софи.

⁶ Десять лет Советского Крыма: Сборник, посвященный десятилетию советизации Крыма (1920–1930) / Под ред. И.Козлова и др. – Симферополь, 1930. – С.64.

⁷ Шаріат – зведення ісламських законів, мусульманське право, комплекс юридичних норм, принципів і правил поведінки, релігійного життя та вчинків мусульманина.

⁸ Дейников Р.Т. От вассального ханства Османской империи до Таврической губернии в составе России // Отечественная история. – 1999. – №2. – С.236.

Репресивна політика приносила свої плоди. У 1783 р. на півострові існували 1518 мечетей із 8411 мусульманськими духовними особами⁹. У середині ХІХ ст. залишилося 1460 мечетей¹⁰. З огляду на хвилі еміграції кримських татар, спричинені шовіністичними діями російського уряду, у 1859 р. кількість «магометанського» духівництва, за оцінкою Г.Левицького, скоротилася до 3284 осіб¹¹.

Для управління мусульманським населенням півострова в 1871 р. було утворено Таврійське магометанське духовне зібрання. Воно мало виконувати державну перевірку богословської підготовки служителів віри, яких обирали місцеві мусульмани. Результати перевірки відправлялися до губернського управління, і лише після цього той, кого перевіряли, міг отримати дозвіл на служіння в мечеті.

На півострові не будувалися нові мечеті, натомість з'являлися православні церкви. Якщо у 1783 р. тут нараховували 51 православну церкву (27 412 вірних)¹², то в 1871 р. – понад 200 церков і будинків для моління, з яких 11 були соборними¹³. Упродовж 1791–1905 рр. зведено 6 соборів – 3 на честь Олександра Невського (кафедральний у Сімферополі, а також у Феодосії та Ялті), Адміралтейський у Севастополі та 2 на честь Святого Миколая – у Бахчисараї, Євпаторії¹⁴. Збільшилася й кількість православних прихожан: з 436 239 осіб у 1871 р. до 922 537 у 1895 р.¹⁵

Події революції та громадянської війни позбавили релігійне життя на півострові. У 1917 р. було всенародно обрано кримського муфтія, яким став Ч.Челебєєв. Спираючись на засади ісламу, він докладав багато зусиль для реформування Таврійського муфтіяту та перетворення його на демократичну установу. Трагічна загибель не дала можливості досягти більших висот у цій справі. Але закладені Ч.Челебєєвим засади допомогли, за словами його сучасника Алі Боданінського, добитися того, що авторитет Таврійського муфтіяту зріс «не тільки в очах кримських мусульман, але й в очах мусульман всієї Росії»¹⁶.

Для комуністичної ідеології будь-яка релігія була конкурентом. Говорячи про російський комунізм, М.Бердяєв зазначав: «Він тоталітарний, а тому питання релігійності для нього дуже важливе. Це – ідеократія, псевдоморфоза

⁹ Пащенко В.Н. Этнокультурное развитие в Крыму с древнейших времён до конца XX в. – Симферополь, 2012. – С.94–95.

¹⁰ Волобуев О. Рождение и судьбы новой крымской государственности в первой половине XX в. // Отечественная история. – 1999. – №2. – С.93.

¹¹ Левицкий Г. Переселение татар из Крыма в Турцию // Забвению не подлежит... (Из истории крымско-татарской государственности и Крыма): Научно-популярные очерки. – Казань, 1992. – С.144.

¹² Родионов М. Статистико-хронологическое описание Таврической епархии: общий и частный обзор. – Симферополь, 1872. – С.69–70.

¹³ Державний архів Автономної Республіки Крим (далі – ДААРК). – Ф.118. – Оп.1. – Спр.1656. – Арк.4.

¹⁴ Ганкевич В.Ю., Щевелев С.С. Крым в конце XVIII – начале XX вв. // Сборник Русского исторического общества. – Т.10 (158): Россия и Крым. – Москва, 2006. – С.221.

¹⁵ Пащенко В.Н. Этнокультурное развитие в Крыму с древнейших времён до конца XX в. – С.95.

¹⁶ Юнус Кандим. Не заросте травой поле бою... – Ічня, 2017. – С.60.

теократії... Цим уже пояснюється неминучість заперечення свободи сумління й думки, неминучість релігійних утисків»¹⁷. Більшовики почали боротися з конкурентами, виявляючи надзвичайну лють щодо інших ідеологічних учень.

Коли більшовицький режим утвердився, В.Ленін почав рішучий наступ на іслам, виправдовуючи насильство «активною контрреволюційною позицією» цього віровчення. У тезах до VII Всеросійської конференції РСДРП(б) з національного й релігійного питань навесні 1917 р. він писав: «Необхідна боротьба з духівництвом та іншими реакційними й середньовічними елементами, які мають вплив у відсталих країнах; необхідна боротьба з панісламізмом і подібними течіями, які намагаються з'єднати визвольний рух проти європейського та американського імперіалізму зі зміцненням позиції ханів, поміщиків, мулл і т. п.»¹⁸.

Негайно виступити з репресіями проти ісламу та його проповідників (як це сталося щодо православної церкви) В.Ленін усе-таки не наважився. На відміну від християн, для мусульман релігія залишалася не тільки нормою духовного життя, але й основою політичної, правової, моральної, побутової та просвітницько-культурної системи. Якби більшовицька влада відразу заборонила іслам і скасувала ці його функції, це призвело б до того, що всі мусульмани виступили б на боротьбу з більшовиками, намагаючись повернути природний для них спосіб життя.

Перші постанови більшовицької партії стосовно ісламу мали компромісний характер. Але все-таки партійні діячі слабо розуміли той світ, у життя котрого втручалися. Це переконаливо проявилось в декреті «Про свободу совісті, церковних і релігійних громад» від 2 лютого (20 січня) 1918 р., підготовленому В.Леніним. З одного боку, мусульманам надавалися свободи. З іншого – духовне життя відділялося від світського, що в умовах специфіки ісламу означало й від загальнонародного. Мусульманські присяги і клятви, які давалися ім'ям пророка та мали юридичну силу, відтепер скасовувалися. Було заборонено шаріатські суди, що мали величезне значення для мусульман. Це стало втручанням не тільки до релігійної, але й до світської сфери життя, адже ці суди були уособленням юридичного права. Релігійні організації відсторонювалися від участі в державних справах, а всі акти цивільного стану (народження, смерть, шлюб та ін.) тепер переходили до відання світської влади. Школа відділялася від духовного управління, у ній заборонялося викладання ісламу. Релігійні громади всіх рангів позбавлялися прав на володіння майном. Відтепер майно, яке їм належало і складалося з того, що жертвували мусульмани (вакуфи, храми, будівлі медресе й мектебів тощо), переходило у власність світських установ і фондів¹⁹. Такі дії викликали глибоке обурення мусульман та призвели до протестів: спочатку усних, а потім і збройних. Вони охопили не тільки Кримський півострів, але й Середню Азію.

¹⁷ Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. – Москва, 1990. – С.135, 137.

¹⁸ Ленін В. Повне зібрання творів. – Т.41. – К., 1974. – С.158.

¹⁹ Нуруллаев А.А. Религии народов современной России: Словарь. – Москва, 1999. – С.121–124.

Перед партією більшовиків постало питання, яким чином переломити спротив мусульман. Нещодавно завершилася світова війна, на руках у населення було чимало зброї, яку воно могло спрямувати проти більшовицького режиму. Основу мусульман складали «народні маси», для блага яких наче-то й було встановлено радянську владу. Боротьба з ними була небезпечною, адже могла відвернути від більшовиків «соціально близьких» до них робітників і пролетаризованих селян. З іншого боку, влада не могла не боротися з ісламом, адже це означало б поразку атеїстичної ідеології й побудованої на ній політики. Думки стосовно спорідненості ідей більшовизму та ісламу, які висував М.Султан-Галієв, дедалі більше вкорінювалися у середовищі більшовиків-мусульман. Невдовзі вони почали набувати прибічників і серед більшовиків, котрі не були мусульманами. Тому більшовицьке керівництво прийняло рішення боротися з ісламом.

Засоби для боротьби з ісламом більшовики обрали ті самі, що й царські чиновники – нападки на мечеті та їх служителів. Навесні 1919 р. Мустафа Субхі²⁰ на заснованих ним у Сімферополі політичних курсах, де кримські комуністи впродовж одного – двох місяців здобували необхідну для боротьби «теоретичну підготовку», сказав: «Останнє слово революції щодо таких контр-революційних пройдисвітів (тобто мулл – *Т.Б.*), які, переховуючись під покрівлею релігійних переконань, безсоромно обдурюють народ – куля в лоб»²¹.

Після захоплення Криму новосформований Кримревком створив міжвідомчі комісії у складі представників відділів юстиції, фінансів і робітничо-селянської інспекції. Комісії керували комплексом заходів, спрямованих на відділення церкви від держави. При Кримревкомі було створено церковний стіл, на який покладалася технічна робота, пов'язана з обліком церковної власності, проведенням антирелігійної агітації та пропаганди. Контроль та керівництво діяльністю церковних організацій здійснював відділ народного комісаріату юстиції Криму під керівництвом П.Красикова (відділ отримав назву «ліквідаційного»). Нагляд за практичною діяльністю релігійних організацій, ідейно-політичною та організаційною спрямованістю хресних ходів, зборів, релігійних свят тощо провадили органи міліції²².

19 січня 1921 р. секретар Кримського обкому РКП(б) Р.Землячка передала створеному при ньому Татарському бюро надіслану з Москви телеграму. У ній йшлося про необхідність організації політичних курсів для підготовки кадрів політпрацівників, котрі повинні були «працювати в мусульманських частинах, серед робітників і селян-мусульман Криму». Курси мали формуватися з «червоноармійців, які рекомендуються своїми частинами чи партійними організаціями, із робітників, котрі командуються волосними виконками та районними парткомками»²³.

²⁰ Мустафа Субхі (1896–1921 рр.) – засновник Комуністичної партії Туреччини. Із 1918 р. – редактор газети «Сні Дунья». У 1919–1921 рр. перебував у Криму.

²¹ Памяти павших за советский Крым: Сборник статей и воспоминаний. – Симферополь, 1940. – С.54.

²² Рибак І.В. Особливості релігійної політики в Криму в період після громадянської війни. – С.120.

²³ Брошев В. Симферополь: белые и тёмные страницы истории (1918–1945 гг.):

Подібна тактика була найгіршою з усіх, які тільки можна було вигадати. Виконуючи подібні настанови, агітатори-«безбожники» кидалися з брутальною лайкою на мусульманське духовництво, звинувачуючи його в усіх можливих гріхах. Проте частіше за все ці агітатори не знали, що, на відміну від інших конфесій, в ісламі не було жорстких ієрархічних рамок.

У християнстві існує ієрархія. Християнська церква як релігійна організація об'єднує віруючих, але дотримується чіткого розмежування на слугителів культу і загальну масу вірних. У мусульман немає церкви як формального інституту, відділеного від пастви. Кожний може стати муллою, якщо добре знає Коран і користується авторитетом серед одновірців. Однак існують досить суворі вимоги щодо рівня освіти та поведінки того, хто бажає стати муллою. Якщо дотримані такі умови, то людину проводили через відпрацьовану процедуру призначення на посаду мулли.

Тому репресії проти мулл і закриття мечетей у Криму не були, по-перше, підтримані (як у Росії) навіть невеликою частиною місцевого населення. По-друге, «учителі віри» належали до того самого стану, як і більшість членів релігійної громади (джемаату) та користувалися підтримкою з боку одновірців. Останні не тільки не брали участі у цькуванні, а всіляко захищали переслідуваних чекістами. Мусульманські «вчителі віри» постійно робили свій внесок у справу об'єднання громади для надання належної відсічі більшовикам. Закриття мечетей та висилка мулл не могли зупинити релігійне життя у селах, адже основою місцевих осередків конфесії були не храм зі священником (як у християн), а сама громада. Замість того, щоб відвернути «народні маси» від ісламу й залучити їх на свій бік, керівники більшовицької партії своєю політикою викликали з боку мусульман презирство та ненависть. Віра залишалася недоторканою, зберігаючи величезне життєве, духовне значення.

Перша невдача не розчарувала борців з ісламом. Натомість подальша війна набула більш затяжної форми й поділилася на кілька етапів. Перший етап було позначено законодавчими реформами «у справах релігії та культу». Декрет РНК РСФРР «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 23 січня 1918 р. проголошував: «Школа відокремлюється від церкви [...] Викладання релігійних віровчень у всіх державних та громадських, а також приватних навчальних закладах, де викладаються загальноосвітні предмети, не допускається [...] Громадяни можуть навчатися і навчати релігії приватно»²⁴. Отже релігійні громади опинилися у безправному становищі. Було утруднене релігійне служіння й освітня діяльність, а будь-які антирелігійні виступи, що часто набували насильницьких форм, не тільки не заборонялися, а всіляко підтримувалися.

Масштабне повстання, яке в 1921–1922 рр. вибухнуло на території Середньої Азії та Кавказу, змусило більшовицький уряд замислитися над дальшими діями. Тим більше, що громадянська війна на Сході дуже відрізнялася від тієї, що завершилася в європейській частині колишньої імперії. Це був не лише

Історико-документальний хронологічний справочник. – Симферополь, 2009. – С.59.

²⁴ О религии и церкви: Сборник высказываний классиков марксизма-ленинизма, документов КПСС и Советского государства. – Москва, 1977. – С.96–98.

політичний і соціальний, а й міжетнічний та релігійний²⁵ конфлікт, в якому на боці повсталих виступило майже все корінне населення. Тепер Червоної армії довелося зіткнутися з повстанцями, які були не тільки вправними воювачами (адже вступали в бій, не боючись смерті²⁶), але й мали переконаність у правоті власних дій. Ця хвиля антиросійського повстання вплинула на весь Схід, викликавши співчутливе ставлення з боку Туреччини та Ірану.

У Криму також не було спокійно. Виступи загонів «зелених», які боролися проти політики кримської влади, керованої московським центром, не давали спокою місцевим більшовикам. Ці фактори змусили Москву визнати всю складність проблеми. Оскільки не було можливостей розв'язати її силовими методами, вирішили вдаватися до тактичного відступу. Центральна влада почала висловлюватися про «взаємозамінність шаріату й комунізму», про те, що в мусульманських громадах припустиме шаріатське судочинство. У 1921 р. в Москві відбувся II Всеросійський з'їзд мусульманських комуністичних організацій. У його резолюції зазначалося, що іслам та комуністична доктрина більш-менш сумісні²⁷. Резолюція відзначала, що з'їзд «рельєфно й виразно висловив погляд комуністів-мусульман на постановку національного питання серед трудових татарських мас»²⁸.

У кримських газетах почали з'являтися публікації, автори яких розмірковували над актуальними проблемами релігії. Наприклад, у газеті «Єні Дунья» від 22 травня 1922 р. було надруковано статтю, де зазначалося: «Ми не маємо жодного права говорити, що мусульманська релігія нежиттєздатна, що вона є гальмом для культурного розвитку тюрко-татарського племені. Адже араби лише завдяки релігії Магомета культурно й політично розвинулися, цю істину ніхто не може заперечувати. Тому причину відсталості тюрко-татарських племен треба шукати не у сутності релігії Магомета, а, по-перше, у тому, як і в якій формі, якими поняттями вони прийняли її, тобто релігію, і, по-друге, в економічному та життєвому їх становищі»²⁹.

Постановою ЦК РКП(б) від 18 травня 1922 р. «Про туркестанські та бухарські справи» мусульманам цих регіонів (а з 1923–1924 рр. – усіх інших, включаючи Крим), було повернуто їхні права, включаючи законність шаріатських судів. Знову було запроваджено посади кадїїв, надано дозвіл на діяльність мектебе та медресе. У Москві був створений Центральний мусульманський комісаріат (на чолі з казанським татариним Муллануром Вахітовим), покликаний захищати права населення, що сповідувало іслам. Було навіть засноване мусульманське військове училище під командуванням М. Султан-Галієва³⁰.

²⁵ Однією з вимог повсталих було повернення до законодавства, основу котрого становив шаріат.

²⁶ Згідно з ісламським ученням, воїни, які загинули у «війні за віру», відразу потрапляли до раю.

²⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.753. – Арк.4.

²⁸ Там само. – Арк.3.

²⁹ Цит. за кн.: *Смирнов Н.* Классовая роль ислама в Крыму: Доклад, зачитанный в Институте народов СССР 03.05.1931 г. – С.43.

³⁰ *Сагадеев А.* Султан-Галиев и революционный Восток [Електронний ресурс] <http://islamoved.ru/2016/sultan-galiev-i-revolutsionnyj-vostok/>

Проте й за цих обставин більшовики спробували знівелювати вимушені поступки. І якщо шаріатські суди було дозволено в 1922 р., то вже через рік виникло Товариство шаріатських суддів. Його завдання полягало у «правильній інтерпретації» канонічного права. Утім навіть за таких умов шаріатські суди могли розглядати судові справи співвітчизників за мусульманськими традиціями – у відповідності до сунни³¹ й адату³². Ці суди мали повну підтримку з боку місцевих мешканців. Лише наприкінці 1920-х рр. радянська влада відібрала у шаріатських судів право розпоряджатися власними фінансами.

Наркомат у справах національностей РСФРР 12 жовтня 1922 р. виступив із роз'ясненням, як треба ставитися до мусульманського віровчення та його провідників. У цьому документі зазначалося, що досить часто спостерігалися випадки, коли мулли потерпають від репресій через те, що навчають у мечетях або інших місцях догматам ісламу. В інших випадках спостерігалася протилежна картина, коли ісламу навчають без будь-яких заборон у радянських школах. Через це наркомнац бажав внести таке роз'яснення: неприпустимі будь-які репресії щодо мулл за проповідування ісламу й навчання догматам мусульманського віросповідання в мечетях, у власних, а також у приватних, за запрошеннями громадян, будинках. Богословські школи, що утримуються за рахунок добровільних дарувань приватних осіб, не можуть бути закриті. Під богословськими розумілися школи, в яких навчалися догматам повнолітні особи. Викладання релігійних норм у радянських школах, у тому числі приватних, де викладалися загальноосвітні предмети, не допускалося³³.

Оскільки Кримську автономію більшовики бажали зробити «зразковою» для проникнення на Схід, вони повинні були подбати про наявність тут переконливої «реклами» радянського способу життя. У 1923 р. партійним агітаторам дали установку на більш «дбайливе» ставлення до віруючих. Звісно, кримська влада бажала викоринити іслам, зруйнувати авторитет мулл, але тепер до цієї програми додалися нові умови. Усе це потрібно було робити, «не зазіхаючи на національні почуття татарина». Хоча в роботі на селі більшовики, як і раніше, повинні були покладатися на «революційне класове чуття», проте тепер робилося деяке застереження: «Тут не можна застосовувати засоби, впроваджені щодо росіян». Тобто малося на увазі, що кримські татари, на відміну від росіян, не терпітимуть «богоборчих» методів, які застосовувалися на території Росії. Агітаторам рекомендувалося утримуватися від подібних дій через те, що нібито «більш відсталий у культурному відношенні татарин зовсім по-іншому реагує на комсомольські свята, пов'язані з критикою Аллаха, Магомета, Корану. У нього внаслідок таких дій посилюється релігійний фанатизм»³⁴.

³¹ Сунна – приклади з життя пророка як зразок та керівництво для кожного мусульманина.

³² Адат – місцеві звичаї, котрі дозволяється використовувати поряд із законами шаріату.

³³ ДААРК. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.196. – Арк.210.

³⁴ Красный Крым. – 1923. – 17 августа.

ХІІ з'їзд РКП(б), який проходив 17–25 квітня 1923 р., ухвалив резолюцію про «постановку антирелігійної агітації». У ній відзначалося, що партії з метою остаточного руйнування релігійних вірувань необхідно запобігати ображанню почуттів віруючих, які призводять до релігійного фанатизму; уникати також грубих прийомів, які часто практикувалися у центрі та на місцях у ставленні до суб'єктів і предметів культу, тому що без детального аналізу, агітаційної та пропагандистської роботи звільнитися від релігійних забобонів неможливо. «Беручи до уваги, що 30-мільйонне мусульманське населення Союзу Республік досі майже недоторканими зберегло численні, зв'язані з релігією середньовічні забобони, використовувані для контрреволюційних цілей, необхідно виробити форми й методи ліквідації цих забобонів, урахувавши особливості різних національностей». Тому, ішлося далі в резолюції, «необхідно приділити особливу увагу та місце антирелігійній масовій пропаганді». Ця пропаганда, за думкою більшовиків, повинна була приймати наступні форми: випускати багато антирелігійної літератури для масового читача; збільшувати кількість лекцій із природознавства, щоб готувати своїх агітаторів і пропагандистів у сфері боротьби з релігією; відкривати спеціальні курси з питань вивчення історії виникнення та розвитку церкви, релігійних вірувань, культів; посилювати роботу зі шкільної освіти в місті та селі в дусі наукового матеріалізму; використовувати у відповідному напрямі хатичитальні; забезпечувати села радянськими газетами; ліквідувати неграмотність³⁵. Виходячи з таких міркувань, Президія КримЦВК 20 серпня 1923 р. навіть дозволила татарам республіки провести з'їзд мулл³⁶.

У першій половині 1920-х рр. відносини між владою й тією частиною мусульманського духівництва, яке вціліло після червоного терору 1920–1921 рр., стали більш-менш нейтральними. Це знайшло своє підтвердження, наприклад, у матеріалах IV Всекримського з'їзду рад, що відбувся у грудні 1924 р. У звітній доповіді було зазначено, що «мусульманське духівництво виступило на підтримку рад»³⁷.

Проте навіть за такої ситуації радянська влада намагалася чинити опір «самодіяльності». Так, 27 лютого 1923 р. наркомат внутрішніх справ Кримської АСРР видав розпорядження про заборону зібрань духівництва й віруючих у містах та селах, якщо вони не мали спеціального дозволу від райвиконкомів³⁸. Окрім того, широкого поширення набули об'єднані «ісламсько-комуністичні засідання» місцевих громад, на яких збиралися авторитетні представники місцевого населення разом із партійними працівниками. Метою цих зібрань було «прогресивне виховання» кримських татар.

Контроль за релігійною ситуацією та викладанням ісламу в республіці здійснювало й Державне політичне управління. Так, у травні 1924 р. у зверненні місцевих «чекістів» до наркомосу Кримської АСРР указувалося:

³⁵ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т.2. – К., 1979. – С.451–452.

³⁶ Брошев В. Симферополь: белые и тёмные страницы истории (1918–1945 гг.)... – С.101.

³⁷ ДААРК. – Ф.Р.663. – Оп.1. – Спр.206. – Арк.60.

³⁸ Брошев В. Симферополь: белые и тёмные страницы истории (1918–1945 гг.)... – С.98.

«За наявними в нас даними, у зв'язку із запровадженням у школах викладання природознавства та скасування викладання Корану більшість татар дуже неохоче відпускають до школи своїх дітей, прикладом чого є випадок закриття школи на цьому ґрунті у селі Біюк-Актачі Євпаторійського району, де школа зовсім перестала функціонувати через невідвідування дітей»³⁹.

Влада пішла на деякі поступки. Голова КримЦВК В.Ібраїмов звернувся до Президії ВЦВК із таким проханням: «КримЦВК повідомляє, що через відсталість мусульманського населення Криму та глибокі залишки релігійних традицій необхідно надати право населенню навчати своїх дітей віровченню, але за неодмінного виконання таких інструкцій: навчатися мусульманському віровченню можуть тільки особи, які закінчили повний п'ятирічний курс трудової школи 1-го ступеня й мають про це посвідчення шкільної ради; особи, що досягли повних 14 років»⁴⁰. Особливо слід зазначити, що викладати мусульманське віровчення дозволялося тільки в мечетях⁴¹.

Через великий вплив ісламу на переважну більшість місцевого населення кримські татари, які належали до більшовицької партії, піддавали критиці не самі положення віри, а окремих священнослужителів, їх людські риси та слабкості. Від критики самої мусульманської релігії впродовж першої половини 1920-х рр. кримськотатарські пропагандисти відмовлялися. Глибинна причина цього полягала в тому, що місцеві урядовці бажали привернути до радвлади симпатії кримськотатарського селянства. Ця еволюція простежується у звіті про антирелігійну роботу татарської секції Кримського обкому РКП(б) із лютого 1923 по березень 1924 рр. Автори документа вказували:

«У перший час проводили круту й різку політику щодо духівництва. На шпальтах газет “Новий світ” і “Юна сила” була відкрита антирелігійна кампанія, де в перший раз у Криму піддавалися критиці духівництво та релігія. Така ж робота проведена й у клубах. У деяких районах, наприклад, у Бахчисараї, на дискусіях про релігію брали участь мулли, які залишилися переможеними. [...] Є й негативні сторони такого методу боротьби проти релігії, але поки що, тимчасово, довелося відмовитися від цього. Тому Татсекція знайшла більш доцільним викриття духовних осіб, висміювання чудернацьких обрядів, а не нападки на сутність релігії»⁴².

«Обережне ставлення» до релігії жодним чином не стосувалося економічних питань релігійного життя Криму. Відразу після встановлення радянської влади було націоналізоване все вакуфне майно. Мусульманські лідери порушували питання щодо повернення земельних ділянок, які входили до складу вакуфів – це дало б реальні кошти для відродження національних медресе та мектебів, реставрування культурно-історичних пам'яток. Утім радянська влада так і не повернула татарським громадам жодної десятини

³⁹ ДААРК. – Ф.Р.20. – Оп.3. – Спр.10. – Арк.304.

⁴⁰ Там само. – Спр.23. – Арк.248.

⁴¹ Там само. – Спр.10. – Арк.363.

⁴² Там само. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.288. – Арк.22.

вакуфної землі. Грошові вакуфні суми, також привласнені більшовиками, татари навіть не сподівалися коли-небудь повернути. «Вакуфне питання» було вирішене кримською владою цілком у притаманному «партії нового типу» дусі, а це ще більше відштовхнуло від більшовиків місцеве населення. Керівник кримської ДПУ С.Реденс намагався застерегти центральний уряд щодо хибності такої політики. У надісланій до Москви доповіді він писав:

«Таким яблуком розбрату між татарами й радянською владою є питання щодо восьми тисяч десятин, на доходи з яких існують школи й мечеті, багаті засоби яких можуть надати ресурси для більш широкої постановки національної агітації. Зараз ці землі включені до загальнодержавного фонду, але татари намагаються повернути їх собі як особливе надбання свого народу. Про це намагання свідчить з'їзд татарського духовництва у січні ц. р. (1923 – Т.Б.), який ухвалив постанову порушити клопотання перед відповідними органами радянської влади про повернення цих ділянок. Треба відзначити, що націоналісти особливо зацікавлені у цьому питанні, рішення якого так важливо для мулл і більш консервативних елементів татарської інтелігенції. Однак тактична необхідність єдиної дії всіх татар іноді змушує їх бути солідарними, як це відбулося на вищезазначеному з'їзді»⁴³.

У першій половині 1920-х рр. мечеті ще не наважувалися закривати з тією енергією, як це робили з православними храмами та монастирями чи єврейськими синагогами. Більшість мечетей у перші роки існування радянської влади закривали під приводом того, що в тій чи іншій місцевості різко скорочувалася кількість віруючих або «цілком ліквідовувалася громада» (під час голоду 1921–1923 рр. татарські села вимирали майже повністю). Загалом у 1921–1923 рр. було ліквідовано лише 28 мечетей⁴⁴.

11 квітня 1922 р. на засіданні президії Кримського обкому РКП(б) розглядалося питання про «вилучення церковних цінностей із мечетей». Було ухвалено рішення «вилучати на загальних підставах»⁴⁵. Тобто партійні працівники та активісти отримали дозвіл робити «огляд» культових споруд і вивозити з них усе, що бачили.

Починаючи з 1924 р. більшовики посилили політику ліквідації мечетей. Приводи для цього використовувалися різні. Часто це була їх неспроможність розрахуватися з боргами або сплатити податок. Так, саме за це закрили мечеті у селах Джага-Машиш і Такіль-Джабанак Сімферопольського району⁴⁶. Податком обкладалися не тільки мечеть, але й мулла з муедзином, причому

⁴³ «О происхождении и развитии национально-освободительного движения татар в Крыму [1922–1923]» / Публ. и комм. А.В.Ефимова, Р.Н.Белоглазова // Москва – Крым: Историко-публицистический альманах. – Вып. 4. – Москва, 2002. – С.159–160.

⁴⁴ Пащенко В.М. Этнонациональный вопрос в государственном строительстве Крыма в первой половине XX в. (1900–1945 гг.) // Культура народов Причерноморья. – 2006. – №90. – С.13.

⁴⁵ Брошеван В. Симферополь: белые и тёмные страницы истории (1918–1945 гг.)... – С.92.

⁴⁶ ДААРК. – Ф.Р.663. – Оп.3. – Спр.33. – Арк.159.

за найвищою категорією. Раніше ця проблема не була нерозв'язною, адже мусульманське духівництво мало кошти від вакуфного майна. Тепер же виплата податків перетворювалася на проблему. Про це промовисто свідчив лист, надісланий голові Кримського ЦВК В.Ібраїмову від двох сімферопольських мулл – Нумана Абдул Хайра та Веліуллі Курт-Молли:

«Ми обидва виконуємо посаду мулли в мечеті. Від приходу прибутку не маємо. Приходні прибутки збираються мутавелліями (попечителями – *Т.Б.*) в касу мечеті. Ми одержуємо лише по 14 руб. жалування... Ми обидва повинні годувати родини (5–6 осіб). Нещодавно вимагали від нас, від кожного, прибуткового податку в розмірі по 15 руб., і ми обидва повинні були розпродати домашні речі й заплатити... Просимо про зменшення податку – включити нас до останньої категорії»⁴⁷.

Мулла Сеїт-Халіл Челебіджан із села Терекли-Конрат Євпаторійського району писав: «Я виплачую подвійний податок: як селянин плачу і як мулла, а дохід маю тільки зі свого селянського господарства, котре подвійного податку витримати не у змозі»⁴⁸.

«Націоналізовані» приміщення мечетей передавалися різним організаціям під комсомольські комітети, школи, клуби, спортивні зали, військові, радгоспні чи громадські склади. Та здебільшого будівлі просто руйнувалися. Влада не зважала на те, що мечеть могла бути культурно-історичною пам'яткою, архітектурною перлиною старого часу. Так, було зруйновано чимало мечетей часів Кримського ханства в Бахчисараї (залишилися лише 8 із 40), збудована у стилі бароко Гурзуфська мечеть, усі мечеті Карасубазара тощо⁴⁹. Майже всі ісламські культові споруди втратила Євпаторія. Залишилися лише три, у тому числі Джума-Джами, творіння знаного архітектора Ходжи Сінана. Проте вона також постраждала від більшовицьких «інвентаризаторів»⁵⁰.

Унікальному Гезлевському Корану теж не пощастило. Ця історико-культурна пам'ятка світового значення, виконана кримськими каліграфами та художниками-мініюристами впродовж 1309–1314 рр., являла собою книгу, зшити з великих листів пергаменту, текст на яких було нанесено чорною та кармінно-червоною тушшю з позолотою й мініатюрними заставками. Коли цей унікальний витвір мистецтва побачили радянські працівники, то під приводом «вивчення татарської культури», а також через те, що «перебуваючи в мечеті, він може постраждати, адже служителі беруть його в руки», Коран 27 листопада 1925 р. був реквізований та відвезений до Євпаторійського музею старовини⁵¹. Через кілька років пам'ятка зникла й сьогодні вважається втраченою.

⁴⁷ Там само. – Оп.1. – Спр.241. – Арк.448.

⁴⁸ Там само. – Оп.10. – Спр.1123. – Арк.40.

⁴⁹ *Рибак І.В.* Особливості релігійної політики в Криму в період після громадянської війни. – С.121.

⁵⁰ ДААРК. – Ф.Р.663. – Оп.10. – Спр.121. – Арк.15.

⁵¹ Там само. – Арк.12–14.

Досить часто націоналізовані мечеті стояли зачиненими. Без належного догляду та ремонту будівля занепадала. Відтак за розпорядженням органів влади її розбирали на будматеріали. У газеті «Красный Крым» зазначалося: «Існують навіть цілі організовані артілі, які примудряються за одну ніч розтягнути й перетворити на руїни цілком придатні для використання будівлі... Зібрані покрівельне залізо та черепиця, балки, дошки і брус, двері та віконні рами – усе це під назвою “локшини” йде на продаж»⁵².

Дуже показовий приклад занепаду 10 мусульманських мечетей-веж – рідкісної для півострова архітектури. Це були високі будівлі, що завершувалися кам'яним склепистим або пласким земляним дахом. Дев'ять мечетей були розташовані на Керченському півострові, одна – у селі Ак-Чора. Спочатку, у 1923 р., розібрали мечеть-вежу у селі Чукур-Кіяш. За два роки подібна доля спіткала мечеть у селі Коджанкі. Останніми знищили мечеті у селах Маяк-Салин та Аджі-Елі⁵³.

У перші роки радянської влади національні релігійні свята не були офіційно забороненими. Так, ще 4 квітня 1921 р. Кримревком ухвалив рішення щодо вихідних і святкових днів, за яким «трудящим татарської національності» надавалися додаткові вільні від роботи дні: 2 дні – Курбан-Байрам, 2 дні – Рамазан-Байрам, 1 доба – татарський Новий рік, 1 доба – Різдво Магомета Мевлюд⁵⁴. Проте згодом у це рішення було внесено «правку»: кількість «святкових днів» на Курбан-Байрам зменшувалася з двох до одного. 18 липня 1923 р. президія Кримського обкому РКП(б) ухвалила рішення, згідно з яким другий день Курбан-Байраму знову проголошувався святковим⁵⁵. У цей день у Сімферополі з цього приводу влаштовували багатолюдні зібрання. На місцях органи влади та всі пов'язані з ними особи (голови райвиконкомів, коменданти військкоматів, директори установ та ін.) іноді за власним бажанням і без жодних наслідків для себе забороняли національні свята кримських татар та кепкували з релігійних почуттів. Наприклад, робітники підприємства «Дача Максимова», де вони працювали по 10 год. на добу (окрім неділі), звернулися з проханням відпустити їх на Курбан-Байрам. У відповідь комендант, погрожуючи, заявив, що якщо він ще раз почує подібне прохання, то взагалі позбавить їх вільного часу, навіть у неділю⁵⁶.

Із другої половини 1920-х рр. партія взяла курс на індустріалізацію країни й масову колективізацію сільського господарства. Це позначилося на релігійній політиці. Дії керівників ВКП(б) були сконцентровані на тому, щоб виховання мало не релігійний, а «партійний» характер. А виховання в дусі комуністичної доктрини пов'язувалося з переслідуванням релігії. Не оминули ці зміни і Крим. Із бібліотек вилучалася література, що мала релігійно-духовний характер. Перш за все, це стосувалося Біблії та Корану. Натомість бібліотеки поповнювалися виданнями атеїстичного характеру, такими, як,

⁵² Красный Крым. – 1926. – 21 февраля.

⁵³ Абдуллаев И. Мечети-башни в Крыму // Голос Крыма (Симферополь). – 2000. – 8 февраля.

⁵⁴ Брошеван В. Симферополь: белые и тёмные страницы истории (1918–1945 гг.)... – С.67.

⁵⁵ ДААРК. – Ф.Р.4093. – Оп.2. – Спр.76. – Арк.14.

⁵⁶ Красный Крым. – 1923. – 4 августа.

наприклад, «Комсомольський буквар», «Антирелігійна азбука», збірники віршів і пісень, в яких релігія піддавалася нищівній критиці.

Проводилася цілеспрямована заміна церковних свят на радянські. Так, замість Пасхи практикувався комсомольський Великдень. Від середини 1920-х рр. влада почала впроваджувати у Криму так звані «жовтеніни» (рос. «октябринь»), які слугували «заміною» православного хрещення. Згодом цю традицію поширили на кримськотатарські міста та села, попри те, що їхні мешканці сповідували іслам. Так, на початку липня 1925 р. газета «Красный Крым» радісно повідомляла про те, що у селі Деркой на Південному березі «на жовтенінах були присутніми 150 односельців маленької винуватиці свята, яку назвали Уріет (тобто Воля)», а новонароджена у селі Асан-Бай Сейт-Елінської сільради під час такої церемонії отримала ім'я Інкаяб-Кизи, тобто «Дочка революції»⁵⁷.

Із другої половини 1920-х рр. радянська влада перейшла в наступ на іслам і його традиції. Цей процес був поступовим, адже рівень релігійності кримських татар усе ще залишався високим. В аналітичному звіті Кримського обкому РКП(б) за січень – квітень 1925 р. констатовалося:

«Релігійність серед татар дуже висока, що особливо позначалося у зв'язку з майбутніми святами. Мечеть відвідували всі, за винятком комсомольців. Постилися всі, навіть вчительство, голови сільрад та інші, і якщо навіть не постилися, то це приховували від населення, щоб не підірвати свій авторитет. Частими є спроби нелегального викладання Корану»⁵⁸.

Центральна комісія у справах культів при ЦВК Кримської АСРР, спираючись на видану спільно наркоматом освіти та НКВС 21 вересня 1925 р. «Інструкцію щодо викладання мусульманського віровчення серед східних народностей», видала власну постанову, згідно з якою основи віровчення заборонялося викладати в будь-яких школах, залишивши це право тільки мектебам при мечетях, і то лише у час, коли діти були вільними від навчання. Дозвіл навчатися ісламу отримували тільки хлопчики, котрі досягли 14 років або закінчили школу I ступеня. Натомість у мектебах заборонялося викладати світські та загальноосвітні предмети. У лютому 1926 р. до Центральної комісії у справах культів при ЦВК Кримської АСРР звернулися представники II з'їзду мусульман із проханням внести деякі зміни в порядок викладання віровчення. Комісія ухвалила остаточне вирішення питання «залишити за Церковною комісією Кримського обласного комітету ВКП(б)»⁵⁹.

Одночасно в радянських школах посилювалося антирелігійне виховання. Проблемою «правильно вихованих» учителів радянська влада переймалася від початку перебування у Криму. Ще у грудні 1921 р. нарком освіти Кримської АСРР К.Хамсін у доповідній записці щодо стану кримських шкіл зазначав: «Насамперед ці школи не мають більш-менш підготовлених

⁵⁷ Там же. – 1925. – 2 июля.

⁵⁸ ДААРК. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.387. – Арк.22.

⁵⁹ Там само. – Ф.Р.663. – Оп.18. – Спр.10. – Арк.1.

шкільних працівників. Сучасна педагогіка та дидактика для шкільних працівників – невідомі сфери. Персонально – це або мулли, або муедзини, або просто грамотні особи, що навчають дітей так, як колись учили їх самих, в яких вчителями були духовні особи, котрі не мають права викладати в радянській школі»⁶⁰.

Але для ісламського суспільства це були цілком природні речі. Мулла завжди виконував у громаді просвітницькі функції. Він був не лише духовним, але і світським учителем. Це жодним чином не могло задовольнити владу. Саме тому К.Хамсін робив недвозначний висновок: «Така школа, на наше глибоке переконання, шкідлива через те, що вона дискредитує в очах населення радянську владу своєю злиденністю й антипедагогічною спрямованістю, і не може бути провідником комуністичних ідей у народних масах»⁶¹.

Тому радянська влада взялася за закриття національних шкіл. У 1921–1922 рр. було припинено діяльність 352 кримськотатарських шкіл. Причина ліквідації полягала в тому, що вони створювалися релігійними мусульманськими громадами без узгодження з відділами народної освіти та через відсутність «належних» (тобто «правильно вихованих») педагогічних кадрів⁶².

Татарські лідери організовували акції протесту населення, і навіть інтелігенції, проти закриття національних шкіл. Так, у квітні 1921 р. на конференції вчителів Петровського (Татарського) району Керченського повіту було ухвалено резолюцію, в якій заявлялося:

«Майже щодня з наших татарських шкіл забирають обладнання, підручники, і цим доводяться наші школи до повного занепаду. Особливо дивним, на наш погляд, є випадок у селі Кари, де було закрито татарську школу. Ми вважаємо, що ця подія дуже стурбувала наших громадян. Протестуємо одностайно проти таких дій і вимагаємо перевірки»⁶³.

Школа, на думку партійних працівників, повинна була впливати не тільки на учнів, але й на їхніх батьків. Голова Співки безвірників СРСР О.Ярославський інструктував:

«Коли школа впливає в одному напрямку, родина і все навколишнє оточення впливають у зовсім іншому. Якщо школі доводиться переробляти те, що дитина приносить із родини, якщо між школою та позашкільним вихованням лежить прірва, лежить протилежність, то завдання, що стоїть перед школою – надзвичайно важке... Ось чому, коли ми говоримо про антирелігійний вплив на дітей, потрібно говорити і про вплив на дорослих, на батьків. Як би серйозно не поставили собі завдання антирелігійного виховання у школі, ви повинні мати на увазі, що не можна вирішити як слід це завдання, якщо між батьками та дітьми існує повна протилежність у цьому питанні»

⁶⁰ Там само. – Ф.Р.20. – Оп.1. – Спр.65. – Арк.82 зв.

⁶¹ Там само.

⁶² Там само. – Арк.82.

⁶³ Там само. – Ф.Р.1821. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.66.

ні. Ось чому антирелігійну пропаганду не можна ділити на антирелігійну пропаганду серед дорослих, не торкаючись дітей. І навпаки»⁶⁴.

Мусульманське духівництво для антирелігійної пропаганди не надавалося. Щоб досягти поставленої мети, наркомат освіти Кримської АСРР від початку 1920-х рр. здійснював підбір учителів та на спеціальних курсах проводив їх перепідготовку. Ці курси мали прищеплювати нові, більшовицькі, погляди, адже значна кількість годин відводилася на політизовані дисципліни, нав'язування атеїстичних поглядів. Газета «Красный Крым» повідомляла: «У своїй доповіді пленуму Кримраднаркому Наркомос указав на необхідність освіжити вчительський персонал. Минулого літа через курси було пропущено 1473 працівників соцвиху (61% загального числа), із них 636 сільських учителів. Серед останніх було 226 татар»⁶⁵.

Те, що керівні органи докладали багато зусиль для вирішення проблеми релігії і школи, можна побачити, вивчаючи циркуляри, які надходили в 1925–1926 рр. від Центрального адміністративного управління (ЦАУ) Криму до місцевих органів влади. У них указувалося, що в окремих сільських місцевостях органи влади вживають адміністративні заходи з метою заборони дітям шкільного віку відвідувати місця богослужіння, що в кінцевому результаті суперечить вимогам декрету «Про відділення церкви від держави та школи від церкви» й породжує у «віруючих громадян» негативне ставлення до органів радянської влади на місцях. Як пояснювалося у циркулярах, декрет РНК від 23 січня 1918 р. забезпечував за всіма рівну свободу мислення та віри згідно з внутрішніми переконаннями. Тобто декрет не позбавляв батьків права відправляти дітей у місця богослужіння. Діти шкільного віку, згідно з документом, могли відвідувати церкву, і у цьому заборонялося чинити перешкоди⁶⁶.

Водночас серед циркулярів ЦАУ були такі, які вимагали від відповідальних працівників не забувати про те, що декрет забороняв викладання віровчення дітям у школах та у церквах, а також викладання віровчення вдома у груповому порядку (що мало місце у Джанкойському та Бахчисарайському районах⁶⁷). Органи влади здійснювали найсуворіший контроль за тим, щоб не допускати викладання релігійних знань у школах. Як зазначалося в документі:

«На підставі декрету про відокремлення церкви від держави і школи від церкви ЦАУ Криму просить (райвиконкоми – Т.Б.):
– установити нагляд за виявленням викладання закону Божого у школах усіх видів і ступенів;
– у випадках виявлення викладання закону Божого осіб, що його викладають, негайно знімати з посади з одночасним при-
тягненням їх до судової відповідальності за 121 ст. КК»⁶⁸.

⁶⁴ Ярославский Е. О религии. – Москва, 1958. – С.110.

⁶⁵ Красный Крым. – 1924. – 5 марта.

⁶⁶ ДААРК. – Ф.Р.663. – Оп.10. – Спр.1292. – Арк.11–12.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Там само. – Ф.Р.20. – Оп.3. – Спр.10. – Арк.82.

Разом із «вирішенням» питання покращення рівня радянської школи кримська влада прагнула встановити повний контроль за священнослужителями та відстежувати рівень релігійних настроїв серед населення. Місцеві органи у справах культів при районних виконавчих комітетах збирали матеріал, який у вигляді звітів надсилався у Сімферополь. Так, в інформаційному звіті за квітень – червень 1925 р. зазначалося:

«Мулли користуються величезним авторитетом і впливом на місцеве життя. Збирання коштів на їх утримання серед населення є майже обов'язковим. У зв'язку із залученням татарської молоді до союзу комуністів та піонерів мулли занепокоєні можливістю щеплення атеїзму, і вживають заходів щодо припинення цього, діючи через людей»⁶⁹.

Кримський обком РКП(б) уважно відстежував настрої кримських татар у релігійному питанні. Так, у 1926 р. «чекісти» повідомляли в Москву про те, що «духівництво села Ускут (Судацького району) користується величезним авторитетом у селян. Місцеві працівники заступаються за мулл, граючи другорядну роль у житті села. Сільські сходи збираються по п'ятницях після намазу»⁷⁰. У записці «Політичний стан Криму», підготовленій на початку січня 1928 р., фіксувалося:

«Серед мусульманського духівництва триває посилена діяльність щодо залучення селянства до релігійних громад. Відбувається збір пожертвувань для поїздки в Мекку. [...] Мусульманське духівництво з метою відволікти увагу жінок та молоді від клубу і школи прагне організувати гуртки й релігійні клуби, проповідуючи, що жінка не може займатися громадською справою»⁷¹.

У другій половині 1920-х рр. почалося повальне закриття мечетей. Влада намагалася представити ситуацію таким чином, що начебто це самі представники мусульманської громади відмовлялися від культових споруд та вимагали їх закрити. Джерелом цієї кампанії оголошувалася так звана «ініціатива знизу», а активність партійно-комсомольських безбожників визначалася як «піднесення стихійної хвилі серед трудящих мас за закриття церков і мечетей»⁷².

Звичайним явищем ставало залякування віруючих, яких примушували начебто добровільно відмовлятися від користування мечетями. При цьому було розроблено типову форму документа, достатнього для закриття культової споруди: «Заява групи віруючих мечеті [назва її] від [дата складання заяви] про відмову від подальшого користування цієї мечеттю».

⁶⁹ Там само. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.387. – Арк.112.

⁷⁰ «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922–1934). – Т.4. – Москва, 2001. – С.516.

⁷¹ ДААРК. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.846. – Арк.9.

⁷² *Смирнов Н.* Классовая роль ислама в Крыму. – С.46.

Також практикувалися колективні заяви, висунуті під час загальних зборів усіх мешканців села, в яких селяни прямо-таки благали закрити мечеть, що знаходилася в їхньому селі. Наприклад, у Бахчисараї «загальні збори татарського населення одностайно винесли рішення про перебудову мечеті на кінотеатр»⁷³.

Для закриття мечетей влада широко використовувала татар-комсомольців. Завдання комсомольських осередків полягало у формуванні в молоді «нового світогляду». Грубо ламаючи традиційні моральні цінності кримсько-татарського народу, партія намагалася сформувати пріоритет «класових» цінностей над національними, а авторитет партійних вождів поставити вище авторитету батьків. Ще під час наради кримських більшовиків в Ялті в листопаді 1923 р. зазначалося:

«Головною соціальною базою для партроботи серед татар є татарська молодь. Для роботи серед молоді пригадувати спеціальних організаційних форм не треба: усе завдання тут зводиться до максимального залучення татарської молоді до роботи й у лави РКСМ та проведення її через усі ті інститути виховання, через які проводяться всі члени РКСМ... Головна увага серед молоді має бути звернена на забезпечення комуністичного керівництва і впливу на рух юнацтва, а також боротьбу з прагненням впливати та керувати з боку націоналістичних груп»⁷⁴.

Влада поступово витравлювала з дітей та підлітків паростки релігійного світогляду. Татари-комсомольці завжди виявлялися більш завзятішими, ніж дорослі. У селі Кизилташ секретар комсомольського осередка Чалаєв ініціював закриття мечеті якраз під час проведення там молитви, убивши присутніх там «служителів культу»⁷⁵.

У другій половині 1920-х рр. істотно зросла кількість мечетей, які закривалися через несвоєчасно виплачений грошовий податок, або будь-які «помилки», віднайдені в паперах, поданих громадою для отримання необхідної для періодичної перереєстрації культурної установи. На засіданні Центральної комісії у справах культів при ЦВК Кримської АСРР 11 лютого 1926 р. розглядалося питання про закриття мечетей у двох населених пунктах. Було прийняте рішення «мечеті сіл Розорений Вакуф та Акчора Джанкойського району ліквідувати – через відсутність віруючих, що бажали ними користуватися»⁷⁶. Ліквідовані мечеті рекомендувалося розібрати на будівельний матеріал, котрий передати Держфондовій комісії, що мала використати його для зведення цивільних об'єктів.

Упродовж 1920-х рр. у Криму було закрито понад 600 мечетей⁷⁷. Ця кількість може бути применшеною, адже авторитетна «Кембриджська історія

⁷³ Красный Крым. – 1929. – 17 мая.

⁷⁴ ДААРК. – Ф.П.82. – Оп.1. – Спр.24. – Арк.57.

⁷⁵ Песин Е. О старом и новом Крыме. – Симферополь, 1929. – С.28–29.

⁷⁶ ДААРК. – Ф.Р.663. – Оп.18. – Спр.10. – Арк.1.

⁷⁷ Ибадуллаев И.И. Мечети Крыма // Голос Крыма. – 1997. – 1 августа.

ісламу», говорячи про закриті радянською владою мечеті, називає іншу цифру: 1 тис.⁷⁸

Важливим видом антирелігійної діяльності, спрямованої на зниження ролі ісламу у житті кримських татар, стала ідеологічна робота національних клубів у містах і хат-читалень у сільській місцевості. На 1927 р. у містах Криму нараховувався 21 клуб, з яких 5 були кримськотатарськими. У сільській місцевості функціонували 63 кримськотатарських хати-читальні⁷⁹. У Сімферополі антирелігійна діяльність здійснювалася Центральним татарським клубом. На загальних зборах 25 грудня 1927 р. було ухвалено резолюцію, що визначала основні напрями роботи: «Зміцнити наявність старого складу членів клубу, у подальшому залучати у члени клубу переважно кустарів, неорганізованих робітників, жінок і безпартійних освітян-татар»⁸⁰.

Посилювався податковий тиск на мусульманських священнослужителів. Через невиплату податків муллою могли пустити з торгів усе його майно та худобу, навіть заарештувати або виселити з півострова. Так, саме через невиплату податку в головній тюрмі республіки (Кримізоляторі) опинився фєодосійський мулла Сеїт Джеміль. Податківці створили йому нестерпні умови життя. Бахчисарайського муллу через заборгованість у 729 руб. виселили з власного будинку (хоча офіційно не конфіскували його), а потім вислали за межі Криму. Коли його дружина Сеїде Мемет повернулася на півострів і зажадала віддати їй будинок, адже це була власність її родини, кримський уряд відмовився, аргументуючи тим, що «її чоловік був висланий, а будинок оформлений на його ім'я»⁸¹.

Не маючи змоги виплачувати величезний податок, багато мулл зверталися до органів влади з проханням зняти з них духовний сан. Ібраїм Емір-Асан, імам-хатіп із Нікіти, писав, що з матеріальних причин змушений повернутися до селянської праці. Алі Куртбєдін, муєдзин із села Кірєвлі Аргинської сільради, зазначив, що змушений платити податок, узагалі не маючи жодних заробітків, тому що йому не надали землю. Він нидів у злиднях до березня 1925 р., після чого заявив, що складає з себе релігійні обов'язки, тому що його позбавили права голосу та не надали землю. Подібні причини висували й мулла Джемелядин Джемеля з села Опук Керченського району, мулла Алі Мухтар-оглу з села Баксан Аргинської сільради, Аджі-емір Усейн Мамутов, імам із 40-річним стажем служіння з села Кози Судацького району, мулла Курулі Мемет Адаман та муєдзин Емір-Алі Аджі Мемет (обидва з Ай-Василя), мулла Аваміль Бєйтуляєв і хатіп Ебу-Таліб Хаджамєтов із села Бєсхєдж Кульчурунської сільради, Тєвфік Ванієв, хатіп мечеті Саурчі Фєодосійського району, мулла Алі Джумалі з села Біюк-Кабань Євпаторійського району та багато інших⁸².

Місцева влада разом із «чекістами» відстежувала факти, коли священнослужителі, бажаючи поповнити втрату мулл, починали займатися

⁷⁸ Див.: Урсу Д.П. Очерки истории культуры крымскотатарского народа (1921–1941). – С.39.

⁷⁹ ДААРК. – Ф.Р.20. – Оп.3. – Спр.47. – Арк.31.

⁸⁰ Кондратюк Г.М. Національна політика в Кримській АРСР у 20–30-х роках ХХ ст. – С.73.

⁸¹ ДААРК. – Ф.Р.663. – Оп.9. – Спр.745. – Арк.214.

⁸² Там само. – Оп.10. – Спр.1123. – Арк.12–40 зв.

підготовкою нових. Хоча дозволялося відкриття короткочасних курсів із підготовки мулл, скористатися цією нагодою можна було тільки тоді, коли курси утримувалися за рахунок Центрального духовного управління мусульман⁸³. Отримавши такий дозвіл, представники управління намагалися довести до кримських татар (переважно молоді) цілі й завдання курсів. «Чекісти» повідомляли центральну владу про ці «злочини». У 1926 р. у Севастопольському районі представник ЦДУМ Смаїл, як повідомлялося, на зібранні

«ставив питання про поживлення мусульманської релігії, а головним чином – про відкриття релігійної школи медресе у Сімферополі. Смаїл вказував, що найближчим часом відкриваються півторамісячні курси, а якщо дозволять кошти, то й шестимісячні, для підготовки молодого духовенства, яке замінить старих мулл. Смаїл вказував, що тепер є одна партія – РКП(б), яка не визнає бога, але духівництво буде вести з нею боротьбу, і ще невідомо, хто залишиться переможцем»⁸⁴.

У 1927 р. кримський філіал ЦДУМ насмілювався агітувати за відновлення старої системи освіти. Відразу до Москви надійшло таке повідомлення:

«Крим. Значно посилюється агітація за розширення віровчення. Відмічено багато випадків, коли населення під впливом мулл виносить постанови про відкриття релігійних шкіл. Севастопольський район. У село Шулі приїхали вповноважені мусдухуправління з Сімферополя. Вони зібрали збори в кількості 135 осіб, на яких поставили питання про відкриття школи віровчення, де повинні навчатися діти, що досягли 14-річного віку. Ялтинський район (село Дегерменкой). Мулла агітує серед селян за відкриття релігійної школи, під впливом чого селяни висунули вповноваженого для клопотання перед сільрадою щодо дозволу відкриття релігійних шкіл»⁸⁵.

Виступаючи проти мусульманського духівництва на всій території СРСР, центральний уряд ще не наважувався так само рішуче діяти у Криму. Коли у травні 1928 р. було ухвалено постанову політбюро ЦК ВКП(б) про закриття всіх мектебе та медресе (чим, до речі, завдано останнього удару по мусульманській освіті), на півострові вони залишилися. Кримська АСРР змогла зберегти ті мектеби й медресе, які ще не були закриті. Навіть у 1937 р. в республіці ще існували 68 семирічних і середніх шкіл та 360 мектебів, в яких кримськотатарською мовою навчалися 11 тис. дітей⁸⁶.

⁸³ Центральне духовне управління мусульман (ЦДУМ) – релігійно-громадська організація, яка координувала діяльність національних об'єднань. Створена в 1923 р., очолював її муфтії Р.-Ф.Фахретдін. Допомогала громадам – проповідницькій діяльності та в інших сферах релігійного й економічного життя мечетей, навчальних закладів, видавала журнал «Іслам». Через втручання в її справи органів радянської влади змушена була саморозпуститися. У 1930-х рр. майже всі, хто входив до складу ЦДУМ та його периферійних органів, були репресовані.

⁸⁴ «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталіну о положении в стране (1922–1934). – С.222.

⁸⁵ Там же. – Т.5. – Москва, 2003. – С.253, 302–303.

⁸⁶ Волобуев О. Рождение и судьбы новой крымской государственности в первой половине XX в. // Отечественная история. – 1999. – №2. – С.91.

Було заборонено збирати зякат⁸⁷. Використовуючи офіційне гасло про те, що «в радянської влади немає бідних», уряд оголосив зякат «систематичною ворожою пропагандою»⁸⁸.

У 1928 р. після арешту та засудження В.Ібраїмова відносна свобода в релігійному питанні змінилася більш жорстким курсом. Антирелігійна діяльність набула агресивного характеру. Навіть позитивні явища іноді набували нового відтінку. Так відбулося із запровадженням нового алфавіту. Розвиток татарської національної освіти в 1920-х рр. гальмувався використанням у тюркських мовах складного арабського алфавіту. Наприкінці XIX ст. провідні татарські педагоги об'єдналися навколо висунутої І.Гаспринським ідеї джадидизму. У перекладі з арабської мови поняття «усуль джадид» означало «новий метод». Він став альтернативою панівного довгий час у системі мусульманської освіти «усуль кадим», тобто «старого методу». Методи відрізнялися, у першу чергу, формою викладання. Кадимісти як противники всяких новацій застосовували так звану систему складового викладання, коли окремі букви зливалися у склади, а склади – у слова. Прогресивні педагоги застосовували так званий «звуковий метод», коли кожній букві алфавіту відповідав певний звук⁸⁹.

Освячений ісламом, в уявленні багатьох віруючих, арабській алфавіт був недоторканим атрибутом «істинного мусульманства». Проблема полягала в тому, що арабський алфавіт не мав букв для позначення деяких звуків, наявних у тюркських мовах. Наприклад, звуки [п], [г], [ж] не мали буквенного еквівалента. З іншого боку, була зайвою буква «ла», яку неважко розкласти по звуках за допомогою букв «л» та «а»⁹⁰.

Керівним документом у питанні реформування алфавіту стала постанова колегії народного комісаріату освіти РРФСР «Про запровадження латинського шрифту у тюрксько-татарських народностей, які визнають іслам», ухвалена 9 червня 1925 р.⁹¹ 30 червня 1927 р. бюро Кримського обкому РКП(б) обговорило конкретні заходи щодо запровадження латинського алфавіту серед кримських татар. Робота визнавалася «цілком вчасною». Водночас бюро обкому вважало необхідним провести «серйозну цільову пропаганду» реформи «у пресі та на масових зборах» і попередило, що потрібна «особлива обережність, витриманість та практичність, щоб не дати приводу до збудження фанатизму мас»⁹². У постанові передбачалася система заходів щодо організації занять із вивчення нового алфавіту на кримськотатарських учительських курсах, у кримськотатарських школах 1-го ступеня, татарських секторах робітфаків, радпартшколі, Кримському педагогічному інституті та інших кримськотатарських навчальних закладах.

⁸⁷ Зякат – обов'язкова річна милостиня як грошима, так і натурою, котру виплачували всі дорослі та диездатні мусульмани залежно від доходів. Як правило, використовувався для допомоги найбіднішим членам громади.

⁸⁸ *Музафаров Р.* Крымскотатарская энциклопедия. – Т.1. – С.75.

⁸⁹ *Ганкевич В.Ю.* Жизнь и деятельность И.Гаспринского (1851–1914): Дисс. ... канд. ист. наук. – Симферополь, 1995. – С.156.

⁹⁰ *Прохорчик М.В.* Деякі питання освіти кримських татар (20-і рр.) // *Культура народів Причорномор'я.* – 2001. – №25. – С.157.

⁹¹ Там же. – С.158.

⁹² ДААРК. – Ф.Р.20. – Оп.3. – Спр.47. – Арк.69.

2 липня 1927 р. наркомат освіти Кримської АСРР остаточно ухвалив рішення про перехід на латинізований тюркський алфавіт. Того року на короткотермінових курсах пройшли перепідготовку 154 вчителів для шкіл 1-го ступеня, які почали навчати школярів новому татарському алфавіту. Його було запропоновано у школах 1-го ступеня й технікумах. За новим алфавітом видали розрізну азбуку, буквар для шкіл 1-го ступеня, книги для читання. Ним друкувався журнал «Коз-Айдин», а також деякі спеціальні розділи у журналі «Оку-Ішлері», у газетах «Єні Дунья» та «Яш-Куввет»⁹³. У вересні 1927 р. відбулася Всекримська орфографічна конференція, яка прийняла рекомендації для опрацювання татарської орфографії, вироблення наукової термінології, складання словників⁹⁴.

Наркомат освіти автономії ухвалив із 1927/1928 навч. року запровадити викладання на новому алфавіті в усіх навчальних закладах, де студіювалася кримськотатарська мова. У звітах відомства повідомлялося, що «вчителі позитивно поставилися до заміни арабського алфавіту латинським і висловили свою повну згоду із запропонованими заходами». Партійні органи організували у пресі позитивні відгуки про реформу орфографії. У газеті «Єні Дунья» було опубліковано лист від кримського татарина похилого віку з такою оцінкою значення нової писемності: «Той, хто лає приборчників нового алфавіту, або сліпий, або прямиий ворог трудящих... Я, незважаючи на свої роки, за тиждень навчився за цим алфавітом читати»⁹⁵.

Однак не всі зустріли новації схвально. Мусульманське духовництво й консервативно настроєні верстви кримськотатарського населення намагалися чинити опір. У відповідь партійно-радянські органи автономії розгорнули широку пропаганду реформи алфавіту, демонструючи практичність і зручність латинського письма порівняно з арабським. Із 1927 р. новотюркський латинізований алфавіт став основою навчання в національних кримськотатарських школах. Водночас відмова від арабської писемності вела до розриву з багатівіковою кримською культурою, однією з основ якої була арабська «в'язь».

Запровадження нового тюркського алфавіту сприяло залученню дітей до навчання у школі. Статистика дозволяє простежити перші результати цієї реформи. Так, якщо у 1921/1922 навч. році кількість татарських учнів у школах 1-го ступеня становила 11 178, то в 1926/1927 – 19 751⁹⁶. 9 травня 1928 р. КримЦВК ухвалив постанову «Про запровадження нового тюрко-татарського алфавіту», згідно з яким проголошувався обов'язковий перехід усіх установ Криму на латинський алфавіт⁹⁷. Перехідний період було визначено терміном у п'ять років.

Реформа орфографії не тільки залучала дітей до навчання, а й полегшувала навчання та скорочувала строк навчання з 6–7 до 2–3 років. Час,

⁹³ Десять лет Советского Крыма: Сборник, посвященный десятилетию советизации Крыма (1920–1930). – С.431.

⁹⁴ ДААРК. – Ф.Р.20. – Оп.3. – Спр.47. – Арк.110.

⁹⁵ Крым: прошлое и настоящее / Отв. ред. С.Г.Агаджанов, А.Н.Сахаров. – Москва, 1988. – С.74.

⁹⁶ ДААРК. – Ф.Р.20. – Оп.3. – Спр.47. – Арк.128.

⁹⁷ Там само. – Ф.Р.663. – Оп.1. – Спр.1183. – Арк.2.

вивільнюваний у традиційних конфесійних мектебе, тепер використовувався на викладання деяких загальноосвітніх дисциплін.

Справі нового тюркського алфавіту (НТА) було надано політичного відтінку. У вересні 1929 р. відбулася обласна нарада агітпропу, на якій нарком освіти Криму Р.Олександрович висловив таку думку:

«У керівництві переведенням на НТА з боку радянських органів іноді видно політичний бік питання. Деякі товариші не бачать тієї жорстокої класової боротьби, що розвивається навколо введення новотюркського алфавіту. Перехід на НТА б'є в першу чергу по релігії. Адже Коран написаний арабською мовою. Нове покоління, що учить у школах НТА й не знає арабської мови, уже через це відходить від Корана, від релігії, випадає з-під впливу духівництва. Тому найлютішим ворогом проведення реформи є духівництво, усіяко підтримуване націоналістичною частиною інтелігенції. Боротьба за новий алфавіт виливається у класову боротьбу за молоде покоління»⁹⁸.

Повідомлялося, що в Ялтинському районі «мусульманське духівництво намагається поширити свій вплив на дітей, порушується клопотання про розширення прав на віровчення з залученням дітей віком до 14 років. Це прагнення цілком зрозуміле, тому що введення латинського алфавіту вибиває ґрунт із-під ніг мулл, і вони побоюються, що нове покоління не зможе вивчати Коран, написаний арабською мовою»⁹⁹.

Загалом позитивна реформа переходу на новий алфавіт у середовищі кримськотатарської інтелігенції оцінювалася неоднозначно. Частина її підтримувала, але інші розуміли, що це справді – розрив із багатовіковою ісламською культурною традицією. Партійна пропаганда таврувала таких як «ретроградів» і «ворогів». У документі, опрацьованому у Кримському обкомі РКП(б), зазначалося:

«Культурний фронт, так само, як і всі інші фронти соціалістичного будівництва, є ареною класової боротьби, і в такому світлі потрібно розглядати всі процеси, які проходять у культурному будівництві. Буржуазно-націоналістична частина татарської інтелігенції намагалася очолити культурне будівництво, спрямовувати його проти інтересів пролетаріату і трудячого селянства. У числі керівних працівників народної освіти були навіть такі відомі мілліфірківці, як А.Адабаш, У.Азізов, С.-А.Айвазов, А.Хільмі, Чабан Заде. [...] Після ліквідації ібраїмовщини було викрито ряд класових збочень у роботі органів народної освіти та культурних установ. Так, наприклад, офіційний орган Наркомосу “Оку Ішлері” був не бойовим загоном штабу культурної революції – Наркомосу, а, по суті, органом мілліфірківців... Треба визнати, що планомірної роботи з боку Союзу воєнничих безвірників не ведеться, незважаючи на те, що ця ділянка класової боротьби у кримських умовах є однією з най-

⁹⁸ Красный Крым. – 1929. – 11 сентября.

⁹⁹ ДААРК. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.807. – Арк.8.

важливіших. Антирелігійне виховання необхідно впроваджувати в усі органи й заклади, що ведуть культосвітню роботу»¹⁰⁰.

У липні 1928 р. союзний центр надіслав уряду автономії циркуляр про скасування всіх дотеперішніх інструкцій щодо порядку викладання мусульманського віровчення: «Усі дозволи, що видавалися раніше, анулюються. Ужити заходів через навчальних наглядачів і сільради до недопущення в майбутньому групового викладання мусульманського віровчення»¹⁰¹.

Одночасно посилювалося цькування духівництва, яке оголошували винним майже в усіх бідах, що траплялися на півострові. Переважно це стосувалося господарських питань. Досить показовим був випадок, коли Економічна нарада вирішила на великій площі орних земель Криму, користуючись прикладом Середньої Азії, закласти плантації бавовни. Ця культура приживалася важко, часто взагалі пропадала, її економічна збитковість виявилася відразу. Проте винними у цьому економічному прорахунку виявилися аж ніяк не радянські функціонери. Невдача з бавовною пояснювалася «відчайдушним опором із боку куркулів, мулл та їхньої агентури»¹⁰².

Мусульманські лідери в різних регіонах Росії намагалися протистояти поверненню до антиісламської політики початку 1920-х рр. Однією з найбільш яскравих таких спроб стало скликання в 1925 р. Всеросійського з'їзду мусульман, у роботі якого брали участь і представники Криму. У постановах з'їзду озвучувалися такі вимоги:

«Ужити заходів до повернення в розпорядження приходів їхніх власних будівель медресе і мектебе, що їм належали раніше, дітям, які не навчаються в радянських школах, дозволити вивчення віровчення в будь-якому віці й у будь-якій час, не вести у школах антирелігійної агітації, дозволити викладання віровчення в релігійних школах кожного дня, дозволити виступати у пресі проти атеїзму, відкривати релігійні курси й медресе всюди, де народ побажає їх відкривати, при наданні дозволу на відкриття релігійних шкіл не ставити в обов'язок наявність мечеті»¹⁰³.

Проте постанови з'їзду залишилися без відповіді з боку влади. Натомість вона посилила утиски на Центральне духовне управління мусульман. На місця було спущено розпорядження про неприпустимість радянським і партійним органам розширювати вплив ЦДУМ на населення. Керівництву його почали погрожувати виключенням з числа офіційно зареєстрованих організацій, тобто фактичною ліквідацією.

Отже релігійна політика на півострові в роки непу впроваджувалася у життя таким чином, щоб не відштовхнути від радянської влади мусульман. Проте цей етап завершився, як і в інших сферах життя Криму, судовим процесом у справі В.Ібраїмова (квітень – травень 1928 р.). Ця подія стала сигналом для широкомасштабного наступу сталінського режиму на іслам.

¹⁰⁰ Красный Крым. – 1929. – 22 ноября.

¹⁰¹ ДААРК. – Ф.Р.20. – Оп.3. – Спр.72. – Арк.6, 23.

¹⁰² Кальвари М. Узбекистан – Крым. – Симферополь, 1931. – С.15–17.

¹⁰³ Нуруллаев А.А. Религии народов современной России. – С.135–136.

REFERENCES

1. Abdullaev, I. (2000). Mecheti-bashni v Krymu. *Golos Kryma*. Simferopol', 8.II. [in Russian].
2. Broshevan, V. (2009). *Simferopol: belye i tiomnye stranitsy istorii (1918–1945 gg.): Istoriko-dokumentalnyj khronologicheskij spravochnik*. Simferopol'. [in Russian].
3. Volobuev, O. (1999). Rozhdenie i sud'by novoj krymskoj gosudarstvennosti v pervoj polovine XX veka. *Otechestvennaja istorija*, 2. [in Russian].
4. Gankevich, V.Ju. (1995). *Zhizn' i dejatel'nost' I.Gasprinskogo (1851–1914)*. Diss. na soiskanie stepeni kand. ist. nauk. Simferopol'. [in Russian].
5. Gankevich, V.Ju. (1997). Oчерк istorii krymskotatarskogo etnokonfessional'nogo mektebe (XIX – nachalo XX vv.). *Kul'tura narodov Prichernomoria*, 2. [in Russian].
6. Gankevich, V.Ju., Shevelev, S.S. (2006). Krym v kontse XVIII – nachale XX vv. *Sbornik Russkogo istoricheskogo obshchestva*. 10 (158). *Rossija i Krym*. [in Russian].
7. Dejniov, R.T. (1999). Ot vassal'nogo khanstva Osmanskoj imperii do Tavricheskoj gubernii v sostave Rossii. *Otechestvennaja istorija*, 2. [in Russian].
8. Ibadullaev, I.I. (1997). Mecheti Kryma. *Golos Kryma*, 1 avgusta. [in Russian].
9. Khajali, R.I. (2008). *Oчерki istorii obshchestvenno-politicheskoi i kul'turnoj zhizni krymskikh tatar v XX veke*. Simferopol'. [in Russian].
10. Kondratjuk, G.N. (2002). Antireligioznaja propaganda v shkolakh Krymskoj ASSR v 1920-h godakh. *Kul'tura narodov Prichernomoria*, 28. [in Russian].
11. Kondratiuk, H.M. (2014). *Natsional'na polityka v Kryms'kii ARSR u 20–30 rokakh XX stolittia*. Vinnytsia. [in Ukrainian].
12. Levickij, G. (1992). Pereselenie tatar iz Kryma v Turtsiju. *Zabveniju ne podlezhit... (Iz istorii krymsko-tatarskoj gosudarstvennosti i Kryma: Nauchno-populjarnye oчерki*. Kazan'. [in Russian].
13. Muzafarov, R. (1993, 1995). *Krymskotatarskaja entsiklopedija*. T.1–2. Simferopol'. [in Russian].
14. Murtazin, M.F., Nurullaev, A.A. (1999). *Islam i musul'mane v Rossii*. Moskva. [in Russian].
15. Nurullaev, A.A. (1999). *Religii narodov sovremennoj Rossii: Slovar'*. Moskva. [in Russian].
16. Nurullaev, A.A. (1999). *Khristianstvo i islam v sovremennoj Rossii: Religii mira*. Moskva. [in Russian].
17. Pashchenja, V.M. (2006). Etnonatsional'nyj vopros v gosudarstvennom stroitel'stve Kryma v pervoj polovine XX v. (1900–1945 gg.). *Kul'tura narodov Prichernomoria*, 90. [in Russian].
18. Pashchenja, V.N. (2012). Etnokul'turnoe razvitie v Krymu s drevnejshikh vremjon do kontsa XX veka. Simferopol'. [in Russian].
19. Prokhorchuk, M.V. (2001). Deiaki pytannia osvity kryms'kykh tatar (20-ti rr.). *Kul'tura narodov Prichernomoria*, 25. [in Ukrainian].
20. Rybak, I.V. (2002). Osoblyvosti relihiinoi polityky v Krymu v period pislia hromadians'koi viiny. *Kul'tura narodov Prichernomoria*, 31. [in Ukrainian].
21. Rybak, I.V. (2002). Osoblyvosti radians'koi relihiinoi polityky v Krymu u druhii polovyni 20-kh rokiv. *Kul'tura narodov Prichernomoria*, 36. [in Ukrainian].
22. Ursu, D.P. (1999). *Oчерki istorii kul'tury krymskotatarskogo naroda (1921–1941)*. Simferopol'. [in Russian].

ТЕТЯНА ВУКОВА

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Research Fellow,
Department of the History of Ukraine of the 20–30's of the 20th Century,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), aragorn_9@ukr.net

THE KREMLIN'S POLICY ON ISLAM IN THE CRIMEAN ASSR (1921–1928)

The Kremlin's policy concerning the religions during so-called "socialist construction" was offensive-repressive, but acquired significant features during the campaign of radicalization of Soviet power on the peninsula, which could only be carried out in the form of tatarization (mobilization of the Muslim people on the side of Soviet power). In the 1920's, the leadership of the RCP(b) hoped to bring Turkey into its influence sphere, hoping to deploy the world communist revolution in the Muslim East. For this purpose, it separated the Crimean peninsula from Soviet Ukraine, created an autonomous republic and made an attempt to turn it into a model for the peoples of the East. Remaining in essence anti-religious, the Kremlin's policy towards Islam had acquired the specific features that covering in this article. When the hopes for the "world revolution" disappeared, and relations with Turkey became cool, the real Tatarization in the Crimean ASSR stopped in the way used by J. Stalin: repressions against the leading Crimean Tatar leaders. The documentary materials of the State Archives of the Autonomous Republic of Crimea, which determine why the policy directed against the Muslim clergy, was different from the policy that the Soviet state introduced against representatives of all other religious confessions, was first introduced in the scientific circle.

Keywords: *Crimea, Islam, new Turkish alphabet, repressions against Crimean Muslims.*